

Pomogáts Béla

József Attila istenhite

Van József Attilának egy levele tanárához, Galamb Ödönhöz, írta 1923. december 8-án, ebben olvasom a következőket: „Most művészeti megújulás előtt állunk, amit elég keserves lesz keresztülvinni, mert még nincs meg az új etika, ami pedig még Krisztus etikájától is sokban fog különbözni. Én úgy képzelem el, hogy cirka olyan arányban tér el az újtestamentumtól, amilyen arányban az újtestamentum az ótól. És ez nem boldogság, ezt én erős hittel hiszem és így vélek eljutni az én életem értelméhez, hogy azután megtaláljam az élet (és a létezés) értelmét. Ez összefügg szervesen az Isten-hittel és itt figyelmeztetem Ödön bátyámat arra az álmomra, amit Makón már elmondtam, hogy én az Istent új és igazi valójában fogom megmutatni.”

Lehet, ez nem közönséges ambícióra vall, a költő, szerencsére, később feladta ezt a „legújabb testamentummal” kapcsolatos tervét, arról azonban sohasem mondott le, hogy számot adjon az Istennel (az isteneszmével, a megváltással, a transzcendens léttel) folytatott szellemi küzdelmeiről. Ezek a küzdelmek, akár csak Ady Endre vagy Babits Mihály esetében, egész személyiségét megmozgatták, ennek a személyiségnek a legbenső lényére hatottak.

A költő „istenhite” és „kereszténysége” (és ezeken a fogalmakon mást kell értenünk, mint általában szokás) igen változatos, időnként egymásnak ellentmondó érzéseket és meggyőződéseket foglalt magában. Szerepe volt a szinte gyermeki módon naív vallásosságnak, az intellektuális istenkeresésnek, az ideológiai tantételekre hivatkozó istentagadásnak, az emésztő Isten utáni vágyakozásnak, a megváltás lehetőségéről lemondó kétségbeesésnek és az élet legmélyebb „bugyraiból” (a szó Dantétól, pontosabban magyar tolmácsától: Babits Mihálytól való, és az Isteni színjáték első részének: a Pokolnak a reménytelen világára utal), tehát az élet legmélyebb „bugyraiból” felemelkedő és a megváltást kereső reménynek. Tehát mindennek, ami az emberi lény és az Isten viszonyára egyáltalán rányomhatja a maga bélyegét. Ebben a tekintetben alig találunk huszadik századi irodalmunkban olyan költőt, aki a hagyományosan materiálisnak és istentagadónak mondott József Attilához hasonló mélységben és intenzitással élte volna át az Isten és az ember viszonyának drámai tapasztalatait vagy a bűnbeesés és a megváltás misztériumát. Ebben valóban Ady és Babits, és a későbbiek során Reményik Sándor, Dsida Jenő, Rónay János, Pilinszky János és Szilágyi Domokos lehetnek az eszmei- és sorstársai.

A mögöttünk lévő évszázad magyar vallásos és istenkereső költészetéről viszonylag kevés tartalmas

okfejtést mutathat fel az irodalomtörténet írás. Nem véletlenül, hiszen az általában és kényszerű módon a marxista teóriákhoz igazodó tudományos vizsgálódás többnyire néhány lapos megállapítással intézte el a költők és az írók vallásos élményeit, és kevesen akadtak (például az istenhitnek a költészetben kimutatható hatásáról értekező Sík Sándor, az Ady vallásosságával elmélyülten foglalkozó Rónay György, a Babits kereszténységét bemutató Rába György, a keresztény irodalmat a maga folyamatában leíró Rónay László), akik hiteles elemzések tükrében ábrázolták volna az istenhite és a vallásos élmény szerepét a huszadik század magyar költészetében. József Attila istenhite bemutatása kivált a kevésbé tárgyalt irodalomtörténeti témák közé tartozott, ebben a vonatkozásban Sík Sándor 1948-as akadémiai székfoglalója (József Attila istenélménye) és Beney Zsuzsa egy igen alapos és gazdag, 1977-ben a Vigilia című folyóiratban köre adott tanulmánya (József Attila két késői versének Isten-képe) kivételes teljesítmény.

Holott a vallásos költészet (az istenhite? Az istenkeresés vagy éppen az Istennel folytatott lelki küzdelem) mindig is jelen volt a modern magyar költészetben, irodalomban. Éppenséggel irodalmunk legnagyobb alkotójánál, akik istenhitét és vallásosságát különben nem mindig ismerte el autentikusnak a keresztény oldalon megszólaló irodalomértelmezés és -kritika. A vallásos, illetve keresztény szellemiség és ennek értékvilága folyamatosan érvényesült irodalmunkban, ez a folyamatosság azonban nem volt egységes: az istenhívó vagy istenkereső költészetnek és a vallásos érzésnek (egy időben) többféle változata is érvényesült. Így létezett egy fajta „esztétikai” vallásosság, erről Babits Mihály Esztétikai katolicizmus című kis jegyzetében a következőket állapította meg: „a katolikus szellem múltjával, kincseivel való átvivődés”. Egy másik változat, talán a „népi” vallásosság lelki forrásaiból eredt, azok a költők (például: Juhász Gyula, Sík Sándor, Mécs László), akik ezt képviselték, a paraszti vallásosság, a keresztény ünnepkör hagyományos élményeit, az egyszerű emberek áhítatát szóaltatták meg. Egy harmadik változat az evangéliumi szellemiség követésében öltött alakot, ennek a változatnak a képviselői (például: Babits Mihály, Sík Sándor, Rónay György, Weöres Sándor, Radnóti Miklós, Dsida Jenő) a vallásos érzés egy nagy hagyománya nyomán (a Kenpis Tamás híres lelki útmutatójának címe szerint) „Krisztus követése”, „imitatio Christi” eszméjére és moráljára alapozták világméretű és magartartásukat. Végül a vallásos költészet talán leginkább átszellemült változata maga az imádság, a közvetlen odafordulás

Istenhez, a hozzá intézett könyörgés, midőn a lélek felemelkedik teremőjéhez és átadja magát neki. Ez a költészet, amelynek ugyancsak vannak hiteles magyar példái (így Babits Mihály, Rónay György és Pilinszky János lírájában) a transzcendens szemlélet magaslatára emelkedik, és belső lény szerint misztikával érintkezik.

József Attila vallásos költészete igazából mindegyik, imént felsorolt kategóriába besorolható, és mellettük besorolható még egy továbbbiba, amelyet az istenhittel folytatott, az istenhitért folytatott benső küzdelem jelölt meg és amelynek hasonló képpen fontos eleme az emésztő büntudat, illetve a megtisztulás sóvárgó vágya. Az igen korai (1922 júniusában való) Fohászoló ének az esztétikai istenélmény hagyományai szerint rajzolt képet, szinte a parnasszista költészet eszközeivel, az Istennel történő találkozás nagyszerű érzéséről: „A szívem ócska, istenes, remek /Szelence, s rajta nem fogott a rozsda./ Nyitott tenyerem nyújtom a magasba, /s hajnalbíbor ércén megremegek.” József Attila közismert „betlehemes” költeményei: a Betlehem és a Betlehemi királyok a „népi” hagyomány, a betlehemezés népszokásának idillikus vallásosságát idézik fel, lássuk most csupán a pódiumon is gyakran felhangzó másodikat: „Irlul-pirul Mária, Mária, / boldogságos kis mama./ Hulló könnye záporán át / alig látja Jézuskáját./ A sok pásztor mind muzsikál./ Meg is kéne szoptatni már./ Kedves három királyok, / jó éjszakát kívánok!”

A versek egy része, különösen a korai költemények, egyféle naív, mondhatnám gyermeki istenhitről tanúskodik, ez mutatja leginkább azt, hogy a költőre milyen mélyen hatott az evangélium lelkisége. Ezek a versek mintegy személyes viszonyt hoznak létre a költő és Isten között, és a mindennapi élet, mondhatni, a külvárosi valóság egyszerű világának mozzanatait felidézve beszélnek a költő istenszeretetről. A többi kínálózó példa (1925 márciusából az Isten, ugyanezen év őszéről az Isten, 1928-ból az Isten és több hasonló költemény) közül egyedül az 1928 elején írott, majd szövegében 1934-ben véglegesített Istenem című verset szeretném idézni:

Dolgaim elől rejtegetlek,
Istenem, én nagyon szeretlek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
Segítenék kiabálni néked.

Ha nevetnél, én is örülnék,
Vacsora után melléd ülnék,
Pipámat egy kicsit elkérnéd
S én hosszan, mindent elbeszelnék.

A szinte gyermeki istenhit együtt jár az Isten ellen forduló lázadással, az istenhit megtagadásával.

József Attila életének és világlépének különben is állandósult mozgatója a lázadás: pályakezdő költőként „a szépség koldusaként” fordult szembe a felnőtt emberek társadalmával, a magyar vidék sivár viszonyain felháborodva csatlakozott a falukutatók fiatal ellenzéki törekvéseihez, a külvárosban szerzett tapasztalatok következtében vállalt szerepet a társadalmi forradalmat hirdető kommunista mozgalomban, a mozgalomban tapasztalt embertelenségek és az őt személyében is sértő igazságtalanságok nyomán szakított az illegális párttal, valójában elmondható, hogy a csatlakozás és az elkötelezettség gesztusaival szinte egy időben is, az Isten ellen lázadó versek tulajdonképpen nem a tudatos szembefordulás vagy tagadás dokumentumai, inkább a társadalmi konvenciókat tagadják meg. Világos példája ennek a nevezetes Tiszta szívvel című vers (1925 márciusából), amely polgárpukkasztó kijelentésekkel indul: „Nincsen apám, se anyám, /se istenem, se hazám”, hogy aztán a lélek tisztasága, vagyis egy – az Isten által megjelölt – képzet mellett tegyen hitet: „halált hozó fű terem / gyönyörű szép szívemen.” És ezt az inkább társadalmi, mint bölcsészeti lázadást fejezi ki József Attila egy másik sokat idézett költeménye, az 1929. április 29-én keltezett Lázadó Krisztus, amely lázadó indulattal, mégis személyes közvetlenséggel, azaz tulajdonképpen személyes istenhittel kéri számon az Úrtól az evilági igazságtalanságokat:

„- Ó uramisten, ne légy Te a jóság!
Ne légy más, mint az Igazságos Úr.
Több kalászt adj, de azért el ne vedd a
Rózsát.

Vagy ne maradj vén Kozmosz-palotádba,
Gyere ki, nézd meg – szolgád mit csinál?
Ronggyá nem mosná élet-subád ember
Átka.

S Neked könnyű vón a tövist letörni.
Tanulnád még tőlem is, Uram –
Én töröm s nem lesz vacsorám, csak – föld: egy
Ölnyi.

A telked azért mégis tisztítom csak.
És már egy nagy, sajnó gerinc vagyok –
Sokat görnyedtem, ne kívánd, hogy eztán
Rontsak.

József Attila istenhitét természetesen nem lehet a huszadik századi magyar költészet nagy hivatloinak, így Babits Mihálynak, Sík Sándornak, Reményik Sándornak, Rónay Györgynek, Dsida Jenőnek vagy Pilinszky Jánosnak az istenhitével összehasonlítani, ámbár időnként nekik is meg kellett hitükért küzdeniük. Az a költő, aki

gondolkodásának legáltalánosabb törvényi szerint mindig is valamilyen kettős fénytörésben szemlélte és ítélte meg tapasztalatait és felismeréseit, az Istennel való személyes viszonyában is egyféle kettős hajlammal engedelmeskedett: igaz áhítatot kifejező verseiben is időnként feltetszett a lázadás vagy a kétely, és látszólag istennélküli költeményeiben is valamiképpen benne rejtett a transzcendencia iránt érzett vágy, esetleg a transzcendens lét sejtelme. Legnagyobb versei közül két olyan költeményre gondolok, amelyek különben szövegszerűen nem utalnak az istenélményre, az egyik az 1933-ban írott Óda, a másik az 1934-es dátumot viselő Esmélet. Mint Beney Zsuzsa, aki József Attila istenélményéről és – hitéről a leginkább alapos és felismerésekben gazdag (imént említett) tanulmányát írta, mindkét nagyszerű és igen gyakran (nem egyszer egymástól nagyon is eltérő módon) értelmezett költeményt tulajdonképpen az emberi lét végső titkaiba behatolni kívánó költő gondolkodásának a világában helyezi el.

Beney Zsuzsa arra hívja fel a figyelmet, hogy az Óda „a világ természeti harmóniáját, az Esmélet pedig „az emberi világ rendezettségét” szeretné érzékeltetni. „Most, az Isten-képe majdnem kialakulására gondolva – olvasom – mindössze az Óda nagy biológiai víziójában felismert harmóniára utalunk, s arra, hogy ez a harmónia mennyire általános érvényűen, képszerűségében milyen magasan az egyetlen test szervrendszere felett, az univerzum harmóniájának képeiben mutatkozik meg. Azt, hogy az Óda harmóniája, bármilyen távoli utazásként is, Istenre emlékeztet részben annak köszönheti (...), hogy a költő, alighanem tudatosan, bibliai reminiscenciákkal fokozta a vers 4. részének emelkedettségét: A nagy képet bevezető sorok – „S mint megnyílt értelemben az ige, / úgy szállok rejtelmembe!...” minden bizonnyal János evangéliumának bevezetését idézi „és az Ige testté lett”. Mária-himnuszunk, az Égi Rózsát idéző képnek hat ez a rész is: „Vérköreid, miként a rózsabokrok, / reszketnek szüntelen” s az Üdvöz légy Mária egy sorát csaknem szó szerint megfordító kép: „s méhednek áldott gyümölcse legyen.” A költemény negyedik része tele van a természetet önmaga fölé transzponáló szavakkal, örök (örök áramot, örök anyag, öntudatlan örökkévalóság), csillagképek. A nagy szerelmi költemény, mondhatnók, a szerelmi érzés transzcendens távlatait sejteti, midőn az érzelmek ívének azt az emelkedését mutatja be, amely a pusztán biológikum világától a lelki folyamatokig, majd tovább, a szerelmi érzés transzcendens értelmezéséig visz. Az ember, mint az anyagi világ része, éppen a szerelmi érzés által emelkedik fel az anyagi világ fölé, létezése ezáltal mintegy magasabb értelmet kap, ahogy a költő mondja. „csillagképek remegnek benned (...)

nap süt, homályló északi fény borong - / tartalmaidban ott bolyong / az öntudatlan örökkévalóság.”

Az Esmélet értelmének teljesebb megfejtése ennél jóval nehezebb feladat, nem csoda, hogy számos irodalomtudós (Szabolcsi Miklós, Szigeti Lajos Sándor, Szuromi Lajos, Tverdota György) foglalkozott értelmezésével, nem egyszer könyvek formájában. A jelen tanulmány természetesen nem vállalkozik arra, hogy ezeket a tudós értelmezéseket bemutassa, csupán jelezni kívánja, hogy ezek a kivételes – az egész magyar költészetben a legnagyobbak közül való – költeménynek is lehet egy olyan olvasata, amely szerint József Attilától nem idegen a transzcendencia távlata. Beney Zsuzsa, akinek az Ódáról írott sorait imént idéztem, éppen eme távlat következtében állítja párhuzamba a két költeményt. A következőket állapítja meg. „A világegyetem és benne az emberi lét értelmének és rendjének keresése kap hangot az Esméletben is; csak hogy itt nem a felismerés boldogságának, hanem a hiábavaló keresés reménytelenségének hangján. Az Esméletben a költő képtelen az átfogó értelemig eljutni; s itt elkerülhetetlenül felmerül Istennek mint negatívumnak a jelentősége is. Az Esmélet univerzuma ugyanis hol az emberi, hol pedig az ember fölötti világ zártságát jelenti (az ember fölötti itt nem mint transzcendenciát, hanem mint természeti-kozmosz törvényeknek engedelmeskedő – ha engedelmeskedő – világegyetemet értjük), s a költő reménytelenségének és kudarcának oka, hogy nem találja meg azt a kérdezési módot, mellyel az „egész világ / egyetemes törvényeire kérdezhetne,” Beney Zsuzsa, ahogy olvassuk, bizonyos kételyt jelent be afelől, hogy a költeményben kialakított nézőpontból rá lehetne látni a világ és a kozmosz fölött sejtethető nem evilági létezésre, magam úgy gondolom, hogy például attól a világtól, amely a 7-es számmal jelölt szakaszban kitapintható, nem lehet idegen a teremtés-elvű világmagyarázat. Legalábbis nyílik út efelé az értelmezés felé:

Én fölnéztem az est alól
az egék fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.

Az Óda és az Esmélet, ahogy a korábbi fejtegetések megállapításai szerint A Dunánál, a Thomas Mann üdvözlése és a Hazám, József Attila érett korszakának klasszikus remekei, egyszersmind a modern magyar költészet legnagyobb alkotásai közé tartoznak. Ami utánuk következik, az már a fájdalom

és olykor a fájdalom világából feltörő elemi életöszton (többnyire a szerelmi érzés) költészete. Kétségtelen, hogy ebben a kései (1936-1937-es) líráiban is található kimagasló értékű művek (akár a töredékek között). A versek világában azonban már nem a mindenség, a történelem vagy a lélek újszerű rendjét felfedező, avagy ennek kialakítására törekvő költői szemlélet áll, hanem a magányos és reménytelen szenvedés. Ugyanakkor talán azt is meg lehet kockáztatni, hogy ezekben a kései versekben jut el József Attila költészete a modern magyar keresztény költészet magaslataira: az istenkeresésnek, az Istenre találásnak azokhoz a megrendítő élményeihez, amely nem egyszer a gondviselést ostromló könyörgés, az Istent személyesen megszólító vallomás, általánosságban a misztikus líra magaslatain kapnak hangot. Meggyőződésem szerint ezekhez a versekhez, pontosabban ezeknek a verseknek az istenélményhez és keresztény misztikához a modern magyar költészetet tekintve egyedül Pilinszky János lírája hasonlított.

József Attila kései verseinek megrendítő tragikuma a büntudat és a szeretetvágy mélyen átélt érzelmi között bontakozik ki, ennek során alakít ki új, személyes kapcsolatot Istennel, akinek jóságára és szeretetére akkor is vágyik, ha léte felől elméjében olykor bizonytalanság támad. A büntudatot mindinkább elhatalmasodó mentális betegsége váltja ki. Én nem tudtam című versében 1935 augusztusában mondja: „Én úgy hallgatom mindig mint mesét / a bűnről szóló tanítást. (...) Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem (...) Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gaszág / szívemben, mint ravatal feketül.” De idézhetném ugyanebből az időből Bűn című versét is: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem, /.../ Hogy bűnös vagyok, nem vitás. / De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más, / Tán együgyű dolog. / Mint fősvény eltűnt aranyát, / e bűnt keresem én...” (Ez a költemény bizonyára összefügg a költő pszichoanalitikus kezelésének eseményeivel.) A büntudat persze, mint a korszak nem egy keresztény költője esetében, lehet a bűnbánat és a bűnbocsánat forrása, ez történik József Attilánál is.

A büntudat mellett a kései versek másik jellegzetes érzése a mérhetetlen és ki nem elégített vágy a szeretet iránt. Ez a vágy, igaz, az ifjú József Attila költészetét is áthatotta, mégis a halál közelében a boldogtalan, mert visszautasított szerelmi érzések nyugtalanító terhe alatt, eszmei és politikai csalódások, kiábrándulások nyomasztó tapasztalatai után mindinkább égetőbb és fájdalmasabb. Hadd idézzem itt a költő (különben az utóbbi évtizedben a szükségnél talán többet is idézett) pszichoanalitikus feljegyzéseit: a Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben című szöveget: „Az a szerencsétlen, aki ezeket írta mérhetetlenül áhítozik szeretetre, hogy a szeretet vissza tartsa őt oly dolgok elkövetésétől,

melyeket fél megtenni. Őt olyasmiről verték, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek s akit ezen kívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik... Így kívánja ő a szeretetet azért, hogy ne bánták.” A viszonzás nélkül maradt szeretet következményeként átélt gyötrődés hatja át a kései versek egy részét is. Idézem a Nagyon fáj című költeményt (a költő utolsó verseskötetének címadó, tehát hangsúlyos versét):

Kettő teher
S kettő kincs, hogy szeretni kell.
Ki szeret s párta nem találhat,

Oly hontalan,
Mint amilyen gyámoltalan
A szükségét végző vadállat.

Utolsó éveinek költészetét teljesen áthatja a szeretethiánynak ez a fájdalma, a megértő szeretet utáni sóvárgás. Egyedül a másoktól kapott szeretet enyhíthetné az emésztő büntudatot, s az önvád és a szeretethiány taszítja a különben is súlyos mentális betegséggel küzdő költőt, abban a lelkiállapotban, amelyben véglegesen reménytelennek látja sorsát. Két, 1936 november-decemberéből való versét idézem. A Ki-be ugrál... címűben a következőket olvasom: „Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem. / Ha megbolondulok, ne bántatok. / Erős karokkal fogjatok le szép; (...) Gondolják meg. Ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, / amíg készül ez a költemény.” A Kiáltozás pedig a következőkben tesz a szörnyű gyötrelmekről árulkodó vallomást: „Jaj, szeressetek szilajon, / hessentsétek el nagy bajom! / Esmém közt, mint a majom / a rácsok közt le és föl, / vicsorgok és ugrándozom, / mert semmit sem hiszek s nagyon / félek a büntetéstől.”

A büntudat és a szeretethiány kettős szorításában József Attila Istenhez emeli föl szívét. Az Isten kegyelme és szeretete lesz a végső menedék, amelynél a szeretetet nélkülöző emberi világgal szemben, a büntudatos szorongástól terhelte lélek feloldozást keres. Az utolsó versek tulajdonképpen két eszmei körben helyezkednek el: lehet úgy olvasni őket, mint az egzisztencialista bölcsélet élményszerű kifejezését, hiszen a költő a „világba vetett”, „létebe vetett” ember végső árvaságáról és szorongásáról beszél, és lehet úgy olvasni őket, mint a transzcendenciát ostromló evilági kétségbeesés zaklatott vallomását, amely a személyiség megsemmisülésével szemben Istennél keres vigasztalást. Az 1937 februárjában írt *Nem emel föl* című költeményben olvasom:

Nem emel föl már senki sem,
 Belenehezültem a sárba.
 Fogadj fiadnak, Istenem,
 Hogy ne legyek kegyetlen árva.

Intsd meg mind, kiket szeretek,
 Hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
 Vizsgáld meg az én ügyemet,
 Mielőtt magam feláldoznám.

József Attila Istene, és ezt ismét el kell mondanom, bizonyára nem a hitben megbékélők és lelki békét találók és még kevésbé a hitvallók és bizonyosságtevők Istene. Nem a tudatos elme vezet el hozzá, hanem a végső kétségbeesés ellen feltámadó elemi életösztönből fakadó remény. Ez a minden keserves tapasztalatot és evilági felismerést megcáfolni igyekvő remény, amely a transzcendenciával szemben érzett kételkedés és a békéltető istenhit közötti határvonalat ostromolja, ez a remény jelenik meg József Attila Kései költészetében, így az 1937 márciusában született Bukj föl az árból című versben:

Ijessz meg engem, Istenem,
 Szükségem van a haragodra.
 Bukj föl az árból hirtelen,
 Ne rántson el a semmi sodra.
 Meghalni lélegzetemet
 Fojtom vissza, ha nem versz bottal
 És úgy nézek farkasszemem,
 Emberarcú, a hiányoddal!

Innen már csak a lélek véső összeomlásához és az önkéntes halálhoz vezet az út, erről tanúskodnak a költő utolsó hónapjainak versei: a Tudod, hogy nincs bocsánat, a Karóval jöttél..., a Talán elt nők hirtelen... és Az Isten itt állt a hátam mögött (a régebbi kiadásokban Négykézláb másztam címmel jelent meg) című költemények. Ezek a versek a magyar költészet kétségbeeséséről és reménytelenségéről beszélő megrendítő vallomásai közé tartoznak, helyük ott van

az élettől búcsúzó Vörösmarty, Petőfi, Ady és Babits utolsó versei mellett. A keresztény hagyománytól sem idegen ez a mélységes mélységekből kiáltó fájdalom, a keresztre feszített Krisztus utolsó szavaira gondolok, az „Eli, Eli, Lama Sabaktani”-ra. Az Isten itt állt a hátam mögött című versben olvasom: „Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem.” A verskezdetben kifejezett mérhetetlen magányt és szorongást végül mégis az emberi értékek felmutatása zárja le, valójában keresztény értékké: „énvelem a hűség van jelen / az üres űrben tántorgó világon.” Mint ahogy az utolsó, 1937. november 24-én írott Íme, hát megleltem hazámat című költemény is az egyéni sorson felemelkedve, tőle eltávolodva másoknak kíván emberi boldogságot és szeretetet:

Mióta éltem, forgószélben
 Próbáltam állni helyemen.
 Nagy neveltség, hogy nem vétettem
 Többet, mint vétettek nekem.

Szép a tavasz és szép a nyár is,
 De szebb az ősz s legszebb a tél,
 Annak, ki tűzhelyet, családot,
 Már végképp másnak remél.

Minden bizonnyal ezeknek az utolsó verseknek a „szenvédéstörténete” nyomán vethette össze Pilinszky János (Az új év éle címe, 1963-as jegyzetében) József Attila sorsát Jézuséval. „Hogy mennyiben volt rokon József Attila sorsa Jézuséval? – hangzik az ugyancsak a transzcendencia világát ostromló katolikus költő érvelése – Hogy mi volt benne a jézusi? A tisztaság. Szelíd ereje, amely nem tűrte kompromisszumot. Persze, ő mint ember, nyilván tele volt emberi gyengéssel, de mint művész, makulátlan volt, s művészi sorsa valóban az áldozati bárányéhoz hasonlított. Egy zavaros korban ő is mindannyiunkért szenvedett, áldozta föl magát, s az agyára boruló téboly inkább vádolja korát mint tulajdon vétkeit.